

УДК 130.2:316.722(477)

Ярослав Калакура, Михайло Юрій

АРХАЇЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК МЕНТАЛЬНЕ ЯВИЩЕ СЬОГОДЕННЯ

У статті йде мова про архаїзацію, яка виступає своєрідним індикатором трансформацій, політичного і економічного реформування пострадянського суспільства, торкаючись культурно-духовної сфери, у тому числі й менталітету. Проводиться думка про те, що прагнення до архаїзації накладається на установки менталітету і масової свідомості та спирається на систему уявлень, що відбивають глибинні архетипічні риси культурно-історичної традиції.

Ключові слова: архаїзація, архетипи, менталітет, трансформація, модернізація, політаризм, суспільство.

Архаїзація виступає своєрідним індикатором трансформацій, політичного і економічного реформування пострадянського суспільства, зачіпаючи культурно-духовну сферу, в тому числі й менталітет. У гуманітарному дискурсі, починаючи з античності, важливе значення надається співвідношенню старого і нового, зв'язку минулого, теперішнього і майбутнього, діалектиці традиціоналізму і новаторства. У соціально-філософському аспекті для умов сучасної України це означає пошук відповідей на питання про історичну долю і перспективи її розвитку в ХХІ столітті, усвідомлюваного в проблемному полі модернізаційних процесів, вибору сучасної європейської цивілізації орієнтації розвитку, прагнення до створення ефективної системи організації суспільства і набуття відповідної соціокультурної ідентичності.

На крутих поворотах суспільства виникає опір трансформаціям, нововведенням модернізації, який може набувати форми суспільних рухів протесту (антиглобалізм, відмова від мультикультуралізму на користь національної виключеності тощо), інтелектуального і художнього конструювання соціальної реальності (постмодернізм, альтернативна історія тощо), відродження на рівні повсякдення соціальних і культурних практик, що відійшли в минуле. В цьому аспекті актуальності набуває архаїзація суспільства як ментальне явище, що істотно впливає на динаміку трансформаційних процесів.

Йдеться про соціальну проблему, що вимагає філософського усвідомлення: інноваційна спрямованість трансформаційних процесів, які впроваджуються в суспільство владою (державою і її інститутами) і передбачають відновлення форм соціальної організації, по ходу їх (процесів) здійснення втрачає енергію оновлення або навіть веде до зміни вектора, відчуваючи тиск факторів стримування. Серед цих факторів – поряд з факторами економічними, зовнішньополітичними тощо – виявляється архаїзація, яка означає стихійне повернення мас до стародавніх (архаїчних) прошарків культури і соціальних відносин. У зв'язку з цим важливо нагадати про місце і роль архаїзації в історії українського суспільства, звернутися до методології вивчення даного процесу, аналізу історичних передумов активізації процесу архаїзації, його проявів у

соціальної, економічної, політичної і культурної сферах, наслідків “архаїчного ренесансу” для ментальності.

Архаїка як характеристика суспільних властивостей і відносин трактується як культура, сформована на ранньому (стародавньому) етапі соціальної історії, що становить систему практик солідарних дій, засвоєних у процесі взаємодії суспільства з природним середовищем та іншими суспільствами і виражених у суспільній свідомості та ментальності. Архаїзаційні тенденції – це схильність, прагнення індивідів, соціальних груп, соціуму до архаїчного соціокультурного досвіду, що проявляється в різних за формами орієнтаціях на старі соціальні практики і культурні змісти. Вони є універсальним соціальним механізмом, який дозволяє суспільству, групам, індивідам зберігати свою ідентичність і соціальний порядок у кризових умовах, в тому числі традиційну ментальність. Архаїзація суспільства в умовах соціальної трансформації – це процес масового звернення до архаїчної соціокультурної спадщини на тлі кризи, яка сама є виявом архаїзації.

Архаїзація суспільства засвідчує, що чим більш кризово проходить соціальна трансформація, обумовлена різким характером реформування в ході модернізації (осучаснення) суспільства, тим масштабніше вона проявляється, тим драматичнішою стає соціальна трансформація. Важливим критерієм масштабності архаїзації в період соціальної трансформації є міра подолання самої архаїки суспільством у процесі її посереднього розвитку.

Серед причин архаїзації суспільства не останнє місце посідають кардинальні реформи, ініційовані владою з метою модернізації суспільства, які часто не узгоджуються з культурними традиціями, з його ментальними особливостями. Це, в свою чергу, призводить до кризи соціальної трансформації, соціальної анархії і, відповідно, дезорієнтації, дезорганізації значної частини соціуму, що стає носієм архаїзаційних тенденцій і, зрештою, суб’єктом архаїзації, оскільки маси вимушені з метою виживання звернутися до архаїчних культурних змістів і соціальних практик. Суб’єкти архаїзації можуть належати до всіх соціальних прошарків – спільним для них є орієнтація на архаїку.

Хронологія архаїзації суспільства включає в себе три основних етапи: 1) поширення в суспільстві кризового соціального самопочуття, яке виражається у відчуттях втрати, розгубленості, невпевненості; 2) оцінка забезпеченості людьми своїх базових потреб (фізіологічних, екзистенціальних) і їх орієнтація на найшвидше задоволення в найпростіших формах, що пов’язано з актуалізацією архаїчних культурних змістів і архаїчною суб’єктивною організацією соціального оточення по зонах “свій-чужий-ворожий”; 3) вплив цих архаїчних культурних змістів і суб’єктивної організації оточення на соціальні зв’язки, соціальні відносини, на функціонування соціальних інститутів. Важливо підкреслити, що архаїзація відрізняється від традиціоналізму і неотрадиціоналізму, які також є процесами звернення суспільства до минулого соціокультурного досвіду. Традиціоналізм характеризується орієнтацією суспільства на збереження традицій і відданість. Архаїзація звернена до конкретного – стародавнього архаїчного культурного досвіду. Неотрадиціоналізм – це свідомо діяльність із відродження традицій, використання їх у нових умовах для певної соціальної мети, тоді як архаїзація відрізняється неусвідомленістю мотивації поведінки мас [6].

Історія свідчить, що відродження архаїки не завжди є деструктивним процесом, воно не рівнозначне хаотизації і деструкції, оскільки виступає як ресурсозберігаючий соціальний механізм, основою виживання за рахунок максимального спрощення і водночас упорядкування соціокультурного життя. У результаті суспільство, соціальні групи, індивіди отримують змогу зберігати свою ідентичність і ментальність навіть за кризових умов. Еволюційний розвиток суспільств проходить складний шлях, соціальні зміни можуть руйнувати

соціальні структури, що склалися, інститути, зв'язки і в перехідні періоди, коли нові, можливо, більш складні структури ще не побудовані, не почали нормальне функціонування. Тому звертання суспільства до архаїчної культурної програми є найчастіше тимчасовим способом повернення до надійних, перевірених досвідом форм взаємодії з природою і соціальним середовищем, до завершення перехідного періоду. Однак у деяких випадках актуалізація архаїки може обернутися інволюцією як системним спрощенням, зворотнім розвитком. Такий приклад засвідчує сьогодення ситуація в окупованій Російською Федерацією АР Крим, у так званих ДНР і ЛНР [5, с. 466–477].

Для розуміння варіативності архаїзаційних тенденцій в Україні можна виділити низку загальних критеріїв їх класифікації. Повернення до архаїки розглядається як системні або несистемні залежно від сфер поширення. Перші становлять процеси, які повністю або частково зачіпають соціальні структури. Процеси, що повністю спрощують соціальні структури, – це, вочевидь, повні регреси (інволюції) суспільств, які найчастіше відбувалися в давнині і були характерні для суспільств ранньої державності. Процесами, що частково зачіпають соціальні структури, можна вважати архаїзації, які відбуваються внаслідок загальносистемних структурних змін, котрі призводять, тим не менш, не до спрощення, а до подальшого розвитку суспільства, зокрема, вбік його ускладнення. Несистемні звернення соціуму до архаїки, які не зачіпають функціонування структур, можуть проявлятися як тенденції в певних сферах суспільного життя або виступати в одиничних формах (наприклад, відродження архаїчного соціального інституту, елементів архаїчної культури, архаїчного менталітету).

Розглянутий тип архаїзаційних тенденцій є найбільш складним, найменш вивченим і надзвичайно актуальним у розрізі сучасних соціокультурних проблем України: відродження архаїки (архаїзація суспільства) в умовах соціальних криз трансформаційних процесів і її вплив на ментальність українського соціуму. Однак він має дещо іншу природу. Якщо стародавні суспільства переживали кризові регреси в межах системних еволюційних змін, ускладнень, то новим типом архаїзації стали повернення до архаїки в ході трансформаційних змін суспільства [5, с. 318–343]. Є підстави говорити про два “поля” суспільної еволюції, на яких розгортаються архаїзаційні тенденції: еволюційний тип динаміки (і відповідним йому архаїзаційним тенденціям традиційних суспільств) і революційний “стрибок” (і – архаїзації суспільства періоду соціальної трансформації). Другий тип є найбільш поширеним в Україні в зв'язку зі зміненою системою суспільства. Як наслідок – трансформується саме суспільство, що супроводжується значною кризою. Архаїзація в цьому випадку виникає як реакція на кризу, ускладнюючи процес трансформації.

Як і будь-який соціальний процес, архаїзація суспільства може розглядатися як система, що розвивається і, відповідно, до неї можна застосувати системно-генетичний підхід. За його допомогою виділяються сутнісні риси процесу архаїзації суспільства. По-перше, вона має процесуальний характер, тобто становить процес взаємовпливу культури і соціальних відносин, що виражається в актуалізації культурних змістів під впливом соціальних змін і який впливає, своєю чергою, на соціальне життя. По-друге, архаїзація суспільства – це спрямований процес у вигляді зверненості суспільства до минулого культурного досвіду, спроби повернути старі архаїчні програми в умовах кризи реформування, ставлячи метою введення нових програм. Ця спрямованість має адаптивну властивість соціуму, становить один з його соціальних механізмів, що забезпечує йому виживання і розвиток. По-третє, архаїзація суспільства виникає як стихійний, нерелексований процес, що охоплює значну частину населення (маси). По-четверте, архаїзація суспільства тісно пов'язана з найбільш значним

типом соціальних змін – соціальною трансформацією, виникаючи як реакція на складності зміни природи суспільства, взаємодіючи на сам процес соціальної трансформації [18].

Сутність кардинальних соціальних змін, які супроводжують трансформацію з подальшою модернізацією, прояснюють поняття “традиційне суспільство” і “сучасне суспільство” (сучасність). Такі дихотомії ведуть свою історію з праць Г. Спенсера, М. Вебера, Е. Дюркгейма, Г. Майна, Р. Редфілда. При розгляді поняття модернізації варто розуміти, що традиційні суспільства є історично першими, які відтворюють себе на підставі традиції і мають джерелом легітимасті позитивне минуле, традиційний досвід. У процесі модернізації відбувається перехід до сучасного суспільства, для якого характерні: переважання інновацій над традицією; світський характер соціального життя; поступовий (нециклічний) розвиток; активний діяльний психологічний склад; перевага універсального над локальним тощо. Перехід традиційного суспільства до сучасного (модернізація) – це, по суті, перехід до своєї протилежності, тому він драматичний, не завжди супроводжується вдачами реформування, йому загрожують відступи, різні ускладнення.

В архаїзації проглядається реакційна протидія, але не структурним змінам, а тій ситуації кризи, яка супроводжує трансформацію. Причому реакційність ця зазвичай неусвідомлена, емоційна. Чим більш кризово проходить соціальна трансформація, тим більшою кризою це супроводжується, і тим сильніше проявляється архаїзація. Чим сильніше проявляється архаїзація, драматичніше розгортається соціальна трансформація [17]. Архаїзацію не можна вважати непереборним процесом. Багато залежить від характеру реформ, від способів їх реалізації. Основною причиною масштабності архаїзації є велика відмінність завдань реформ, ідеалів соціальної революції від культурних ідеалів суспільства. (Загостримо на цьому увагу). Передумовою для розвитку процесу архаїзації є міра “подоланості” самої архаїки суспільством. Якщо архаїка значною мірою збереглася, то суспільне повернення до неї в умовах кризи соціальної трансформації буде масштабним, що суттєво ускладнить проходження трансформаційних процесів, модернізацію.

Спіраючись на висловлені теоретичні та методологічні засади вивчення процесу архаїзації, перейдемо до його характеристики на тлі тих суспільно-реформаційних процесів, що відбуваються в українському суспільстві, і з’ясування її впливу на зміну, деформацію менталітету. Системний аналіз транзитних змін упродовж останніх двадцяти п’яти років в Україні, засвідчує, що на пріоритетне місце висуваються поряд з політичною трансформацією, економічним транзитом на шляху переходу від так званого соціалізму до капіталізму, соціокультурні і ментальні процеси.

Вихідні постулати концепції транзитивності зводяться до того, що, по-перше, сучасна Україна переживає перехідний період свого розвитку; по-друге, загострюється конкурентна боротьба між залишками державної (“суспільної”) власності і приватною власністю, між державно-соціалістичним і капіталістичним укладами. У цьому зв’язку важливо уникати спрощеного трактування реалій – соціально-економічних процесів, які засвідчили дещо іншу природу, іншу якість [3, с. 71–111]. До середини 1990-х років відсутність або незрілість відповідних капіталістичній економіці соціально-економічних і економіко-правових інститутів були усвідомлені як основна перепона у розвитку капіталізму, але водночас стала зрозумілою неможливість механічного пересадження, трансплантації західних інститутів на тіло української економіки. Одночасно з цим під сумнів ставився і сам теоретичний постулат про природність і автоматичність дії ринкової економіки, принципів вільної конкуренції внаслідок зняття різних зовнішніх обмежень державних, соціальних.

ідеологічних. Предметом усвідомлення стала роль позаекономічних факторів у формуванні ринкової економіки: інституціонально-правових (закріплення і дотримання прав власності на всіх рівнях), соціальних і культурних (подолання “ефекту колії”, формування нового, ринкового менталітету тощо). Невирішеним, однак, продовжувало залишатися питання про типологічну приналежність соціально-економічної системи в Україні. Новий український капіталізм, що виник внаслідок реформ 1990-х років, із класичним західним капіталізмом мав мало спільного, оскільки зберігався значний вплив держави на економічні процеси, виникли нові і специфічні позаринкові явища в українській економіці [3, с. 71–111]. Тільки глибоке вивчення цих явищ, особливо їх історичної підвалини – архаїчної докапіталістичної економіки, виявлення закономірностей її відтворення в сучасній соціальній практиці, дозволяє перейти до справді економічного аналізу таких поширених в українському суспільстві явищ, як тіньова економіка і бізнес, корупція, криміналітет, рейдерство, корпоративізм, непотизм, зверхбюрократизація, економічний примус, насильство в економіці. Викорінення корупції, хабарництва, рекету і тіньової економіки залишаться тільки мріями, якщо не буде розкрита глибинна економічна й історико-економічна необхідність в цих дивних проявах соціальної практики і, відповідно, сформованого менталітету.

Різнібічні форми так званого позаекономічного примусу (включаючи і пряме насильство, приниження людської гідності тощо), характерні і для економік деяких капіталістичних суспільств, у першу чергу так званих “азійських” – все більше звертають увагу дослідників соціально-економічних процесів. Історику і соціологу не треба пояснювати, що регулярна повторюваність періодів масового терору в історії ніякими випадковостями, медичними патологіями чи психологічними особливостями лідерів не пояснити: особистостей з патологічними особливостями при владі завжди знаходилося чимало в будь-якій епохи, але далеко не у всі епохи еліта і суспільство ставали сприйнятними до їх ідей, виявлялися “паралізованими” їх волею, приймали правила гри, хворіли ідеологією насильства. Навіть концепції “маятникового” руху (від свободи до несвободи, від революції до тоталітаризму) – схоплюють далеко не суть, але зовнішні контури складних історико-політичних процесів [10].

Як відомо, у традиційній економічній схемі феодальні й інші докапіталістичні виробничі відносини, за винятком первіснообщинного комунізму, характеризувалися наявністю позаекономічного примусу, тоді як капіталістичні відносини породжують систему примусу економічними засобами. Зовні виглядало так, ніби система позаекономічного примусу зовсім і не є економічною системою. Саме на це вказує сам термін “позаекономічний примус”. Але поняття “позаекономічний примус” щодо докапіталістичних антагоністичних суспільно-економічних формацій виявляється недостатнім і глибоко суперечливим – у цьому розумінні будь-який примус є позаекономічним, і водночас будь-який позаекономічний примус є примусом економічним. Розгадка цього парадоксу є однією з важливих умов розуміння не тільки архаїчних, але й сучасних спроб тотального регулювання державою економіки [4, с. 97–121].

Що це за східні економічні системи, засновані на позаекономічному примусі, на репресіях, на систематизованому державному насильстві? Спроб відповісти на це питання немало. Справді, наявність і характер приватної власності в Стародавньому Сході донині викликає дискусії, але варто мати на увазі, що там приватна власність на засоби виробництва складала основу експлуатації. Однак ця приватна власність за формою суттєво відрізнялася від того, що дослідники звикли вбачати в суспільствах європейських [14, с. 10].

Найбільшу евристичну цінність демонструє підхід, в якому йдеться про корпоративну загальнокласову приватну власність при аналізі азійського типу суспільства. Це теорія політаризму, суть якої полягає в тому, що власником засобів виробництва й одночасно верховним власником особистостей безпосередніх виробників є держава в особі чиновників державного апарату. Колективна загальнокласова приватна власність визначає характер взаємовідносин державного апарату як приватного власника і виробників матеріальних благ: весь додатковий продукт присвоюється державою у вигляді податків і розподіляється між членами апарату відповідно до їх місця в чиновницькій ієрархії [12].

Специфічною особливістю загальнокласової приватної власності було те, що вона носила форму власності державної, яка передбачає не тільки верховну власність державного апарату на основні засоби виробництва – землю в архаїчних суспільствах, але й (що особливо важливо для розуміння даної проблеми) верховну власність державного апарату в особі його керівників на особистості працівників. Мова йде не про просте отримання державним апаратом значної долі продукту, що виробляється працівниками, а про перетворення жителів країни в особисто залежних від верхівки державного апарату підданих (з правом і регулярною практикою позбавлення будь-якого жителя країни життя) [13].

Ця особлива – колективна загальнокласова приватна власність передбачає регулярне насильство стосовно безпосередніх виробників, та самих представників державного апарату, схильних до перетворення загальнокласової приватної власності у власність приватну персональну. Терор, розправи, залякування – звичні методи зміцнення загальнокласового панування і підтримки внутрікласової монолітності. І тим самим позаекономічне поняття виявляється в самій серцевині економічної теорії: без систематичного насильства неможлива саме економіка відповідних суспільств, у цьому систематичному насильстві проявляються власне політарні виробничі відносини [9, с. 171–175].

На тлі аналізу політарних суспільств, виникає питання – який стосунок до них має сучасна Україна? Безпосереднє, оскільки з другої половини XVII ст. українські землі перебували у складі Російської імперії, а пізніше – Радянського Союзу, де Україна була його напівколоніальною частиною. Починаючи з правління Івана Грозного в Московському царстві утверджується політарна система, або азійський спосіб виробництва, який тривав до 1785 р., коли Катерина II видала Жалувану грамоту дворянству, за якою вони отримували право на особисту приватну власність. Однак з приходом більшовиків до влади, політаризм у найгірших формах був відновлений. Відповідно, у цій системі виробництва і суспільних відносин знаходилась і Україна, де з 1920-х років знищувалась приватна власність, а разом з нею українська індивідуалістична трудова ментальність і стала утверджуватись колективістська, при збереженні загальнокласової (номенклатурної) власності.

Тут варто звернути увагу на те, що будь-яке суспільство, яке базується на загальнокласовій корпоративній приватній власності – давньополітарне чи неополітарне – породжує серію своєрідних ідеологічних ілюзій, серед яких не останнє місце посідає ілюзія тотожності суспільства і держави. І хоча ілюзія “держави робітників і селян” з падінням системи неополітаризму руйнується, подібно до серії інших ілюзій, – виникає, однак, чимало нових. Так, об’єктивна потреба в соціальній стабільності виражається в спробах зміцнити державу, що слабшає. Але доти, доки не будуть підготовлені економічні і політичні умови для переходу до наступної стадії соціального розвитку, невідворотно буде зберігатися ситуація соціального екстремуму і принцип правової безмежності. І за цих умов архаїчні форми насильства у своїх найрізноманітніших модифікаціях будуть розквітати, деморалізуючи населення.

Соціально-економічні процеси в Україні кінця ХХ – першого десятиріччя ХХІ ст. демонструють дивну подібність до того, що вже багато десятиліть відбувається в інших регіонах “периферійного” світу. Відомий економіст Ернандо де Сото зазначав, що мало хто б міг ризикнути навіть подумати про подібність колишніх країн Варшавського блоку і Латинської Америки. Але вони багато в чому виглядають як близнюки: потужна тіньова економіка, вражаюча нерівність, всюдисущі мафії, політична нестабільність, втеча капіталу і зневага законом [16, с. 57]. Дедалі більше дослідників шукають розгадку у специфічних соціально-економічних явищах України, у так званому концепті “периферійний капіталізм” [11], для якого характерне специфічне поєднання власне капіталістичних і докапіталістичних відносин, виникнення заново гібридних пара- і псевдокапіталістичних структур. Важливо, що при цьому різноманітні архаїчні економічні відносини і структури, які, здавалося б, давно щезли, реанімуються, реактуалізуються на підставі маргінально існуючих моделей, що зберігалися у формі пережитків, елементів етикету, сімейних традицій, поведінки, і звичайно, ментальності.

Не можна оминати того факту, що в СРСР в 1970–1980-х роках відбувалося поступове перетворення “радянської” державної (в термінах Ю. Семенова “неополітарної”) [15] власності у власність персонально-корпоративну, тобто частково персоналізовану. Розквіт корупції на зламі радянської епохи – результат саме цього процесу: розпорядники так званої загальнонародної власності прагнули перетворити її в персональну приватну власність, використовуючи відомі в історії механізми (тіньова економіка, приховування прибутків, викривлення інформації, збереження у власному розпорядженні значної долі додаткового продукту). Оскільки партійно-державне і господарське чиновництво виступало як єдиний клас, то його корупція отримала не юридичні ознаки (перевищення повноважень, зловживання службовими повноваженнями, порушення інструкцій тощо), але демонструвала процеси зміни характеру і форм власності. Саме в такій своєрідній формі спочатку і відбувається неформальна “приватизація” загальнокласової приватної власності, наростання корупції.

Неформальна тіньова економіка пізнього радянського суспільства заклала підстави тіньових економічних відносин пострадянської України. При цьому важливо підкреслити, що вживаючи термін “приватизація” до процесів змін форм власності в Україні, мається на увазі не перехід від суспільної форми власності до приватної, як це прийнято тлумачити, а перехід від однієї форми приватної власності – загальнокласової, до іншої – корпоративної і персоналізованої приватної власності. І коли оцінювати результати реформ в Україні, то вимушені визнати, що кінцевого переходу до персоналізованої приватної власності не відбулося, а виникли різні симбіози, а також гібридні утворення, характерні для гібридного капіталізму.

Отже, в умовах соціального й економічного перелому, в зонах “соціальних розривів” і аномії, однією з яких є Україна, – генеруються не тільки інноваційні прориви в майбутнє, але й відроджується типологічно більш ранні, архаїчні економічні і соціальні моделі, стаючи підставою для кроку назад. Архаїчні моделі позаекономічного примусу і присвоєння разом із відповідними їм соціально-економічними укладами вкрай негативно відбиваються на суспільній свідомості, на суспільній моралі і ментальності, породжуючи соціокультурні гібриди, даючи життя антисоціальним явищам-мутантам. Так, прояви непотизму, корупції, клієнтізму поширені сьогодні навіть у найпередовіших українських корпораціях. Саме відродження архаїчних економічних відносин близького і далекого історичного минулого призвело до появи окремих форм менталітету в українському соціумі, основним з яких є кримінально-олігархічний, що задає

вектор жахливого становища суспільства, впливаючи на матеріальне становище населення, мораль, етику, самоповагу особистості тощо.

Архаїзація зачепила не тільки сферу економічних перетворень, але й звичайну побутову практику і повсякденне життя. На думку науковців, у вказаний період “захід деіндустріалізувався заради постіндустріалізації, переносючи індустрію в країни Азії. А пострадянські країни деіндустріалізувалися, не перейнявши постіндустріалізм (за винятком деякої компютеризації), значною мірою відходячи в доіндустріальний стан [19, с. 47].

Результатом таких процесів стала поступова деградація значної частини робітників і інженерно-технічного персоналу великих і середніх підприємств. Природно, що паралельно з цим йшло закриття підприємств як нерентабельних із подальшою приватизацією. Робітники, які звільнилися, займаються кустарною діяльністю або працюють у сфері перепродажу. Коли жінка, котра роками працювала в якій-небудь радянській установі, на початку 1990-х переходить на вирощування картоплі і капусти на присадибній ділянці – це також архаїзація. Перехід від участі в суспільному розподілі праці до натурального господарства – це рух у відповідності з вектором архаїзації.

А як відбилася архаїзація на політичному житті, який тут вплив на ментальність? В ході трансформації політичної системи відбулися як позитивні так і негативні зміни, зазнали руйнувань різні елементи політичної системи. Процесуальний підхід (характеристика політики як процесу), дозволяє виявити певні особливості взаємодії суб'єктів у системі державної влади [21, с. 156]. Це важливо з погляду ментальності, оскільки деякі науковці схильні ототожнювати політичний процес з політикою в цілому (Р. Доуз), або з усією сукупністю поведінкових акцій суб'єктів влади, зміною їх статусів і впливів (Ч. Мерріам).

Прибічники інституційного підходу (С. Хантінгтон) пов'язують політичний процес з функціонуванням і трансформацією інститутів влади. Д. Істон трактує його як сукупність реакцій політичної системи на виклики оточуючого середовища. Р. Дарендорф акцентує на динаміці суперництва груп за статуси і ресурси влади, а Дж. Мангейм і Р. Ріг тлумачать його як складний комплекс подій, що визначає характер діяльності державних інститутів і їх вплив на суспільство.

Модель архаїзації політичного процесу – це когнітивна ідеалотипова конструкція, що виходить з розуміння політичного процесу як “ідеального типу” і в координатах цього концептуально відображає специфіку конкретного політичного процесу в ситуації. Таке визначення моделі архаїзації політичного процесу дозволяє структурувати проблемне поле дослідження і сам феномен у відповідності з заданими політичною теорією підставами. Методологічним ключем до вивчення архаїзації політичних процесів виступає розуміння цього явища як протидія викликам сучасності. У підсумку прояв архаїзації в сучасній політичній реальності спирається на традиційні зразки культури і політичні стереотипи традиційної свідомості.

Українську еліту можна визначити як суб'єкт повернення в минуле. Матриця архаїчних соціальних практик досить глибоко вкоренилася в сучасних українських суспільних реаліях, набуваючи при цьому системного характеру. Патріархальні еліти в урбанізованому суспільстві перетворюються на гальмо на шляху розвитку країни. Українська демократія, почавши з конкуренції і оновлення еліт, поступово набула ритуального характеру. Модель архаїзації політичних процесів часто-густо проявляється в діяльності політичних партій, які імітують політичне життя, а воно все ще залишається значною мірою закритим і недоступним для пересічних громадян України. Поки що інститути і процедури представництва громадян, передбачені Конституцією України, і здебільшого залишаються імітаційними. У політичній системі країни присутній

обмежений вибір, ротація і змінюваність, дискусії і регулювання конфліктів і, відповідно, можливість пересічної людини по-справжньому впливати хоча б на щось у своїй країні [20, с. 638–691].

Деякі вітчизняних політологів звертають увагу, що на зміну публічній політичній боротьбі досить часто приходять тіньова, залаштункова. Єдність бюрократії є основною конструкцією монопольного бюрократичного правління, яке в умовах архаїзації підвищує роль неформальних відносин і зв'язків. Їх виникнення не можна повністю відносити на рахунок недосконалості органів управління або бачити їх причини в недолугості законодавчих підстав. Нинішні угруповання і фракції влади при переході від радянської системи до пострадянської змінили самолегітимацію: замість символів єдиної ідеології вони демонструють тепер псевдо раціональні правила – дотримуються зовнішньо розумних вимог відповідно до норм і інструкцій, а насправді живуть і правлять за спільно виробленими своїми правилами. Все це демонструє ще один аспект ментальності в політичному процесі на підставі архаїзації суспільства. [20, с. 638–691].

Варто наголосити, що функціональна природа архаїзації як одного з елементів соціокультурного цілого, багатогранна. Вона включає механізм соціальної компенсації, що особливо проявляється в культурі; і механізм зворотного зв'язку, що посиляє правлячій еліті важливі сигнали про проблеми, які переживає суспільство; і механізм кризового розвитку, смерть віджитої історичної якості і народження нової. Тренд архаїзації в тих чи інших формах складає вагомий компонент якісних стрибків і важливих цивілізаційних переходів, але найбільше вона проявляє себе в епоху постмодерну, поняття якого фіксує системні зміни суспільства і культури революційного характеру. Тлумачення природи цього явища різняться. Але чи можемо ми фіксувати кінець ідеології Просвітництва і Прогресу? Чи будемо погоджуватися з Умберто Еко, вбачаючи в постмодернізмі механізми однієї культурної епохи іншою, який кожен раз приходиться на зміну авангардизму? Чи сприймемо позицію Ж-Ф. Ліотара, який трактував постмодернізм як унікальний період, у підставі якого лежить специфічна парадигмальна установка на сприйняття світу як хаосу? Вочевидь – маємо справу зі зміною великих історичних епох, які характеризуються руйнуванням базових підстав стійкого культурного космосу. Проголошена “смерть Бога, смерть автора і смерть суб'єкта”, відмова від цінностей і орієнтирів; відмова від розуміння Всесвіту як законвстановленого цілого й установка на розуміння світу як хаосу – ось характеристики епохи постмодерну, які найчастіше зустрічаються.

На рівні загальнофізичних аналогій ситуація постмодерну нагадує теорію теплової смерті Всесвіту. Культура перестала ефективно пояснювати соціокультурний універсам і вписувати людину у світ. Епоха постмодерну породжує безпрецедентні проблеми і вимагає від людства відповіді на виклики історії. Причому кризова активізація архаїзуючих тенденцій – специфічний контекст ситуації історичного виклику. Іншими словами, позитивні творчі відповіді на виклики історії мають формулюватися і реалізуватися на тлі архаїзації, що охоплює ретроградні верстви населення. В українському суспільстві тренд архаїзації присутній завжди як значуща компонента реальності, і це задано базовими характеристиками цивілізаційної моделі.

В умовах тотального переструктурування тенденція архаїзації набуває особливої енергетики, насамперед у сфері культури, де простежується масове повернення до архаїчних ментальних рис [5, с. 413–419]. Історія культури побудована на лінії, спрямованій із минулого в майбутнє, а сьогоднішня культура відмовляється від лінійного, векторного часу і уподібнюється давнині. Нелінійність художнього мислення, що актуалізувалася в ХХ столітті, стає

однією з основних характеристик неоархаїчної культури. На шляху в постіндустріальну культуру в сфері мистецтва відбуваються доленосні метаморфози. Основні з них – переорієнтація: з твору на процес; з автора на читача; з мистецтва на ритуал; з особистості на культуру; з вічного на теперішнє; з шедевра на середовище.

Культура, в підставі якої лежить ритуал, що віддаляє хаос від космосу, не може продукувати твори мистецтва в звичному для нас сенсі слова. Архаїчна творчість спрямована на створення середовища в цілому, вона, власне, створює саму реальність. Мистецтво в цій ситуації розчиняється, воно робиться нерозрізненим і масовим [2, с. 109–114]. Сьогодні можна спостерігати явища, що на пряму вказують на повернення цієї особливості архаїки, – це серед інших і масова культура, що формуює середовище проживання, сучасної людини. Масова культура стала можливою і затребуваною тільки в епоху бурхливого розвитку засобів комунікацій та сучасних інформаційних технологій, і характеризується першочергово орієнтацією на надзвичайно прості форми і на комерційність. Злиття високого і низького; масового й елітарного – ще одна характерна риса постмодерністської естетики. Еклектичність з'єднання різноманітних стилів – все це також прояв синергетичного принципу тотальної взаємодії. Особливу роль у сучасній культурі починає відігравати образ, а не слово. Зорове сприйняття стало актуальнішим, важливішим у тому світі, який формується сьогодні. Головним втіленням нинішньої “відеократії” – влади образу, стало кіномистецтво синтетичне, масове, що володіє неймовірним даром переконання і ще не до кінця виявленим потенціалом. Кіно на даний момент – не тільки наймолодше, але й найдавніше мистецтво, воно споріднене з магією і ритуалом.

Саме тому в сучасному масовому тезаурусі особливе місце посідають жанри, що надають людині унікальну можливість опрідечування колективних фобій, сподівань, очікувань і позбуватися їх через висміювання, пониження статусу, профанування або ж ідентифікацію з їх персонажами. Переважна більшість з цих жанрів виступає як сукупний сучасний міф із усіма його атрибутами й особливостями оформлення. [8, с. 71–74]. Природно, що людина перетворює, за висловом О. Лосєва, не тільки себе і своє буття на міф, але й міфологізує тією чи іншою мірою оточуючу дійсність, конструюючи той світ, який оптимально відповідає її уявленням, і ту картину світу, яка найбільш цілісна з гносеологічної точки зору [7, с. 271].

Усе сказане чітко проявилось в українському суспільстві, починаючи з 90-х років ХХІ ст., на хвилі руйнування радянської системи. Це пов'язано з тим, що свідомість людини стала позбавлятися уніфікованої стійкості, системності й організованості, яку нав'язувала їй радянська ідеологія, стандартизуючи життя й свідомість. Із утратою звичного й установленого порядку людина змушена була звернутися до внутрішнього світу й почала шукати ті світоглядні позиції, що могли б замінити втрачену системність й допомогти їй вижити. Втрата цілісності світу та духовної складової призвела до сконцентрованості людини на індивідуальних психічних переживаннях, унаслідок чого зріс інтерес до містики, різних аномальних явищ і феноменів. Анімізм, фетишизм, магія, шаманізм (те, що Е. Тейлор називав ранніми формами релігії) нині є мало невід'ємною частиною культури постмодерну. Сучасний стан культури свідчить про те, що архаїка стала однією із складових інтелектуального середовища. Архаїзація досягла таких масштабів, що в сучасній міській культурі (за аналогією до повсякденності міста в середньовіччі) знаходимо зразки середньовічних балад. Популярним у сучасній культурі є фентезі як певний римейк середньовічних балад, легенд, стародавніх саг та виявляється в суспільстві в ігровій субкультурі, яка об'єднала в собі ігри, зокрема комп'ютерні та рольові (“Magic: the Gathering”, “World of Warcraft”, “Lineage II”). Варто зазначити, що рольові ігри відтворюють

найбільш ранні культурні ігри. Їхні сюжети, наприклад, боротьба головного героя з хаосом, силами темряви й зла, мандрівки невідомими світами тощо, мають архетипну основу, тому нагадують шаманські “подорожі” верхнім і нижнім світами, повертаючи учасників до найархаїчнішої символіки трансубачень. Фентезі властиві культ та міфологізація минулого, особливо Середньовіччя [1, с. 45].

У суспільстві набувають поширення найархаїчніші елементи ідеології, ментальності, свідомого й несвідомого, загальний життєвий устрій, відтворюються й посилюються етнічні, кастові й кланові структури, локальні авторитарні режими тощо. При цьому модернізаційний рух є внутрішньо асинхронним, утворюючи в суспільстві безліч структурних розривів: щось дійсно проривається вперед, інше розвивається набагато інертніше або навіть відкидається назад; частина населення отримує переваги й реалізує нові можливості, коли інші, навпаки, втрачають навіть те, що мали.

Про метаморфози ментальності свідчить поява численних язичницьких, неоязичницьких, фольклорних громад, організацій толкієністів і всіляких об’єднань людей, свідомість котрих “належить” тій або іншій історичній добі, посилення інтересу до їхнього способу життя, світогляду, правил і норм поведінки, інтер’єру минулих століть, свідчать про вкорінення у свідомості й менталітеті людей генотейстичних уявлень, пошквалювання яких відбувається саме в кризові періоди розвитку суспільства й держави [1, с. 47].

Досить чітко елементи архаїки спостерігаються і в українському постмодерністському мистецтві. Почнемо з літератури. Тут “адептами постмодернізму” є Ю. Андрухович, Ю. Винничук, О. Забужко. Наприклад, у “Переверзії” Ю. Андруховича і “Мальві Ланді” Ю. Винничука простежується така якість, як “когерентність”, що означає наявність синхронізованості різноманітних здавалося б, не пов’язаних одна з одною подій, які, накладаючись одна на одну, впливають на соціальні процеси.

Після розпаду СРСР на заході України має місце таке явище, як “Станіславський феномен” – феномен наявності у місті Івано-Франківську (до 1939 р. – Станіславів, у 1939–1962 рр. – Станіслав) групи письменників та художників, у творчості яких найбільш яскраво проявився український літературний і художній постмодерністський дискурс. Станіславський феномен охоплює таких письменників і художників, як Юрій Андрухович, Юрій Іздрик, Тарас Прохасько, Володимир Єшкілев, Степан Процюк, Р. Петросаняк, Р. Микицей, Я. Довган та ін. Творча та організаційна діяльність цієї групи уможливила низку синтетичних проектів, які відкрили і довели до певної повноти ознак постмодерністський дискурс в українській сучасній літературі. Серед цих проектів стрижневу позицію займали і займають концептуальні часописи “Четвер”, “Плерома”, редакційні проекти Юрія Андруховича під егідою часопису “Перевал”. У ширшому культурологічному аспекті Станіславський феномен коректно розглядати як виникнення специфічної соціокультурної ситуації (Іздрик), географічно локалізованої у Івано-Франківську, що розгорталась і знаково, проектно та організаційно кристалізувалась 1989–1996 рр. Прикладом кінематографічного постмодернізму можна вважати фільми Кіри Муратової “Другорядні люди”, Сергія Маслобойщикова “Співачка Жозефіна і мишачий народ” та інші, в яких проявляється кінематографічний образ хаосу, нова художня мова. Художній постмодерн спостерігається в творчості театральних режисерів Р. Віктюка, А. Жолдака зі своєрідною образністю їх вистав, розрахованою на новий процес сприйняття та механізм впливу. Вистави А. Жолдака тривають 45 годин і є випробуванням для акторів, яких він саджає у клітки, змушує бігати роздягненими по сцені й виставляти напоказ все, що є гарного і поганого в

людській природі. На думку А. Жолдака, театру жорстокості, театру шоку належить майбутнє. Впродовж кількох десятиріч веде пошук нерозкритих потенцій і таємниць театру відомий своєю невідомою епатажністю, оригінальністю і незаангажованістю суджень, за власною оцінкою, “бандерівець, який живе у квартирі Сталіна” в Москві, Р. Віктюк. Кожен його спектакль – виклик і скандал, круто замішаний на еротичі, кітчі і є прикладом масової театральної культури, але не низькопробної, а високопрофесійної.

У живописі постмодернізм представляють О. Клименко та В. Сидоренко. У проекті останнього “Ритуальні танці” чітко простежуються постмодерністські тенденції: метафора танцю як сенсу буття, відкритий прийом цитування (К. Д. Фрідріха та Ф. О. Рунге), синтез інтересу до минулого з відкритістю до майбутнього [5, с. 413–419].

Що можна сказати на завершення? Архаїзація не має нічого спільного з архетипами, які посідають важливе місце в менталітеті українців. Згадаймо, принаймні, землю, матір, поле, віру, волю, які засвідчують нетлінність української духовності і гідності. Натомість, архаїзація націлена на витіснення із суспільства, культури і повсякденних практик новонабутих (сучасних) елементів і реанімацію більш традиційних, раніше придушених або тих, що ховалися в тіні. Така дискримінація архаїзації пов’язана з тим, що дослідники розцінюють демодернізаційні процеси в пострадянській Україні як прояв архаїзації, коли окремі верстви суспільства звертаються до далекого минулого, починають спиратися на традиційні зразки культури, більш звичні, зрозумілі в ситуації соціальних трансформацій, повертаючись одночасно до відповідного архаїчного менталітету. Зростання архаїзації в українському суспільстві обумовлено загальним курсом і практиками політичної еліти, які накладаються на соціальний клімат і соціальне середовище. При цьому в умовах соціально-політичної невизначеності архаїзація стає своєрідним засобом політико-управлінського впливу. Вона проявляється через політику, ідеологію та культуру і продукується в масовій політичній свідомості внаслідок цілеспрямованого маніпулятивного впливу владного суб’єкта (політичної еліти, домінуючої соціальної чи культурної групи). Прагнення до архаїзації накладається на установки менталітету і масової свідомості і спирається на систему уявлень, що відбивають глибинні архетипічні риси культурно-історичної традиції.

Список використаних джерел

1. *Архаїзація* постмодерної культури й формування основ нового бачення світу // *Культура України*. – Випуск 36. – 2012. – С. 45.
2. *Бодрийяр Ж.* Прозрачність зла / Пер. Л. Любарської, Е. Марковської / Ж. Бодрийяр. – М.: Добросвет, 2000. – С.109–114.
3. *Бураковський І.* Економічні перетворення в Україні / І. Бураковський, В. Новицький // *Політичні та економічні перетворення в Росії і Україні*. – М.: Три квадрата, 2003. – С.71–111.
4. *Бурдьє П.* Соціологія соціального пространства / П. Бурдьє. – М.– СПб: Алетейя, 2005. – С. 97–121.
5. *Калакура Я. С.* Українська культура: цивілізаційний вимір / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. – К.: ІТІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – С. 466–477.
6. *Ламажаа Ч. К.* Архаїзація общества. Тувинський феномен / Ч. К. Ламажаа. – М.: Книжный дом “Либроком”, 2013. – 450 с.
7. *Лосев А. Ф.* Філософія. Мифологія. Культура / А. Ф. Лосев. – М.: Изд-во политической литературы, 1991. – С. 271.
8. *Lyotard J-F.* La condition postmoderne. Rapport sur le savoir / J-F. Lyotard. – P., 1979. – P. 71–74.
9. *Норт Д., Уоллис Дж., Вайнгаст Б.* Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества / Д. Норт, Дж. Уоллис, Б. Вайнгаст / Пер. с англ. Д. Узланера, М. Маркова, Д. Раскова, А. Расковой. – М.: Изд. Института Гайдара, 2011. – С. 171–175.
10. *Николаева И. Г.* Архаические экономические отношения и их воспроизводство в современной экономике // Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. – М.: МГУ, 2005. – 46 с.
11. *Пребиш Р.* Периферийный капитализм: есть ли ему альтернатива? / Р. Пребиш. – М.: Наука, 1992. – 450 с.
12. *Райнерт Э. С.* Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными / Э. С. Райнерт / Пер. с англ. Н. С. Автономовой, науч. ред.

В. С. Автономова. – М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2015. – 320 с. 13. *Rodrik D. One Economics, Many Recipes: Globalization, Institutions and Economic Growth.* – Princeton: Princeton University Press, 2007. – 415 p. 14. *Роузфилд С.* Сравнительная экономика стран мира: Культура, богатство и власть в XXI веке / *С. Роузфилд* / Пер. с англ. – М.: Наука, 2004. – С. 10. 15. *Семенов Ю. И.* Происхождение и развитие экономики: От первобытного коммунизма к обществам с частной собственностью, классами и государством (древневосточному, античному и феодальному) / Ю. И. Семенов. – М.: КРАСАНД, 2014. – 530 с. 16. *Сото Э.* Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на западе и терпит поражение во все остальном мире / Э. Сото / Пер. с англ. – М.: Наука, 2001. – С. 57. 17. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: АСТ, 2003. – 420 с. 18. *Штомпка П.* Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М.: Наука, 1995. – 330 с. 19. *Федотова В. Г.* Хорошее общество / В. Г. Федотова. – М.: Прогресс–Традиция, 2005. – С. 47. 20. *Юрій М.* Україна XIX – початку XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання. Книга друга. / М. Юрій, Л. Алексієвць, Я. Калакура, О. Удод. – Тернопіль: Астон, 2013. – С. 638–691.; 21. *Дойч К.* О политической теории и политическом действии / К. Дойч // Политическая теория в XX веке: Сборник статей / Под ред. А. Павлова. – М.: Издательский дом “Территория будущего”, 2008. – С. 156.

Ярослав Калакура, Михаил Юрий

АРХАИЗАЦИЯ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА КАК МЕНТАЛЬНОЕ ЯВЛЕНИЕ НАСТОЯЩЕГО

В статье идет речь об архаизации, которая выступает своеобразным индикатором трансформаций, политического и экономического реформирования постсоветского общества, затрагивая культурно-духовную сферу, включая и менталитет. Проводится мысль о том, что влечение к архаизации накладывается на установки менталитета и массового сознания и опирается на систему представлений, отражающих глубинные архетипичные черты культурно-исторической традиции.

Ключевые слова: архаизация, архетипы, менталитет, трансформация, модернизация, политаризм, общество.

Yaroslav Kalakura, Mykhaylo Yuriy

ARCHAIZATION OF THE UKRAINIAN SOCIETY AS A MENTAL PHENOMENON OF THE PRESENT

The article deals with the archaization serving as an indicator of transformations, political and economic reform of the post-Soviet society, affecting the cultural and spiritual sphere, including mentality. The idea is that the desire for archaization is imposed on installations of mentality and mass consciousness and based on a system of ideas that reflect the deep archetypal features of the cultural-and-historical tradition.

Key words: archaization, archetypes, mentality, transformation, modernization, polityarizm, society.